

KUR'ÂN VE BAZI İSLAM ÂLİMLERİ AÇISINDAN YARATILIŞ VE EVRİMCİ GÖRÜŞ*
CREATION AND EVOLUTIONARY OPINION IN TERMS OF THE QUR'AN AND SOME ISLAMIC SCIENCES

Ahmet ÖZDEMİR

Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı/Bitlis/Türkiye
aozdemir@beu.edu.tr
Orcid.org/0000-0002-3346-0527

Öz

Fikir düzeyinde konuyu ele aldığımızda evrimci görüş; ya da Darwinizm, batılı bilim adamları tarafından ortaya atılmış bir konu değildir. Darwin, onun dedesi ve Lamarck ile anılan evrimci görüş, esas olarak İslâm âlimleri tarafından farklı yönde ele alınmış ve tartışılmış bir konudur. İslâm düşünürleri, “irtika”, “tecdîd”, “istihâle”, “akıcı hikmet”, “ilahi hikmet” ve “ilahi inayet” gibi ifadelerle yaratılış kapsamında evrimi çok daha önceleri ele almışlardır. X. yüzyıldan sonra ortaya çıkan İhvânü's-Safâ ve İbn Miskeveyh (ö.1030), Şehrîstânî (ö.1153) ve Bağdadî (ö.1166) gibi bazı İslâm düşünürlerinin, “ana türlerden türeyen yan türlerin meydana gelmesi” şeklinde evrim hakkındaki görüşleri, her ne kadar günümüz evrimci görüş tarafından bütün canlıların bir ana canlıdan (ortak ata) türediğini göstermek için oluşturulan soy ağacını hatırlatsa da esas olan yaratılışın bir özelliği olarak ortaya konulmaktadır. Bu yönüyle İslâm düşüncesindeki evrim anlayışı ile XIX. Yüzyılda Batı dünyasında ortaya çıkan evrim anlayışı birbirlerinden ayrılmaktadır. XIV. Yüzyıla gelindiğinde ise, o dönemin İslâm âlimlerinden meşhur İbn Haldun tarafından yine yaratılış ve evrim konusunun ele alındığını görmekteyiz. İbn Haldun'un evrim ile ilgili görüşlerini ele aldığı *Mukaddime* isimli eseri, XIX. Yüzyılda batı dillerine çevrilince İbn Haldun ve eseri bütün dünyaca tanınır hale geldi. Birçok alanın öncüsü olarak kabul edilen İbn Haldun, öyle anlaşılıyor ki, evrimci görüşü ile de Batı dünyasındaki evrimcileri etkilemiştir. Dolayısıyla Lamarck, Darwin, Wallace, Spencer vb. evrimcilerin, evrim görüşüyle ortaya çıkmaları bir tesadüf olamaz. İslâm düşünürlerinden bu fikir çalınmış mıdır bilinmez ama evrim teorisi XIX. Yüzyılda, esas itibarıyla İngiltere'deki felsefî, bilimsel, teolojik, politik, sosyolojik ortamdaki paradigmalardan bir ürünü olmaktan başka bir şey değildir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, İslâm, İslâm Âlimleri, Yaratılış, Evrimci Görüş.

Abstract

When we consider the issue at the level of ideas, evolutionist view or Darwinism is not an issue suggested by Western scientists. Darwin, his grandfather, and Lamarck's view of evolution is a subject that has been discussed mainly by Islamic scholars. Islamic intellectuals have dealt with evolution much earlier than in the context of creation with expressions such as “irtika”, “tacıd”, “istihâle”, “fluent wisdom”, “divine wisdom” and “divine grace”. Some Islamic intellectuals such as İhvânü's-Safâ and İbn Miskeveyh (d.1030), Shahrîstânî (d.1153), Bağdadî (d. 1166), which emerged after the Xth century, had their views on evolution as “the emergence of subspecies derived from the main species, although it reminds the family tree created by the proponents to show that all living things are descended from a parent (common ancestor), it is mainly revealed as a feature of creation in This respect, the understanding of Islamic thought and evolution that emerged in in the XIXth

* Bu makale, III. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresinde (24-26 Ekim 2019, Iğdır/Türkiye) bildiri olarak sunulmuş ve yendiden değerlendirilmiş bir çalışmadır.

century differs from one another. As for the century XIV, we see that Ibn Khaldun, one of the Islamic scholars of that period, again discussed the subject of creation and evolution. When Ibn Khaldun's views on evolution about Mukaddime in his work translated into western languages in the 19th century, Ibn Khaldun and Mukkadime became known to the whole world. Ibn Khaldun, who is regarded as the pioneer of many fields, is understood to have influenced evolutionists in the Western world with his evolutionist view. Therefore, Lamarck, Darwin, Wallace, and Spencer and so on it cannot be a coincidence that evolutionists emerge with the view of evolution. It is not known whether this idea was stolen from Islamic intellectuals, but “the theory of evolution is nothing more than a product of paradigms in the nineteenth century, mainly in the philosophical, scientific, theological, political and sociological environment in England.

Keywords: Qur'an, Islam, Islamic Scholars, Creation, Evolutionary Perspective.

Giriş

Kur'an, ilk canlının ne zaman ve nasıl yaratıldığına dair herhangi bir bilgi sunmamaktadır. Fakat genel olarak kâinatın; özel olarak da her bir varlığın yaratılışına dair üç eylem boyutunu sunmaktadır¹. Söz konusu ayette vurgulanan husus Allah'ın, varlığı yaratıp sonra kendi başına bıraktığı değil, onu belli bir nizama/ölçüye göre yokluktan, hiçlikten örneksiz olarak yaratıp belirli ve gerekli form haline getirmek; kademeli olarak, özellikle basitten karmaşık bir şekle dönüştürmek ve ayrıca fiziksel veya zihinsel olarak suret verip güçlendirmesi veya desteklemesidir. Bu üç aşamanın sonunda biyolojik ve fizyolojik tekâmül ortaya çıkmaktadır.

Evrimci görüşe göre ise tekâmül, zaman içinde ve doğal biçimde sürekli olarak, ağır ağır ve kendiliğinden bir canlıyı ötekilerden ayrımlı duruma getiren niteliksel ve niceliksel değişme sürecindeki aşamalı bir gelişimdir². Evrimci görüş, “Gökleri, yeryüzünü ve bunların içindekilerini” gayeli, hikmetli ve faydalı bir şekilde ilim, irade ve kudretiyle “ol” emri ile yaratan *Hâlık, Bari'* ve *Musavvir* olan Yüce Allah'ın esma ve sıfatlarının tecelliyatını, kör bir tesadüfe havale etmekten başka bir şey değildir. Aşağıda ele alacağımız ve yaratılışın sadece “inşâ” boyutunu yanlış bir bakış açısıyla ele alan ve bunun sadece bir ucundan yakalamış olan evrimci görüşün, hayattaki hareketliliğin arka planındaki kanunlara ve sebeplere ulûhiyet vermesi, Yaratıcının varlığını kabul etmemekten veya anlayamamaktan kaynaklanan bir neticedir. Dolayısıyla “tevhid”e göre yaratılış ve mahiyeti anlaşılmadan, evrimci görüşün yanlışlığı ve sunduğu deliller, kendi içerisinde ister tutarlı veya tutarsız; ister bilimsel olsun veya olmasın, anlaşılabilir.

Miladî 610 yılında Mekke'de ortaya çıkan İslam dini, çok kısa bir süre içerisinde Arap yarımadasında büyük değişimlere sebep olmuştur. Yaklaşık bir asır sonra, İslam medeniyetinin temel dinamiklerini oluşturan hem dinî, sosyal, kültürel, ekonomik hem de fen ilimlerinde yaşanan büyük gelişmeler, adanın dışına taşarak, 13. yüzyıla kadar bazı kaynaklara göre 15. yüzyıla kadar, İslam coğrafyasının “Altın Çağı” olarak bilinen dönemini başlatmıştır. İslam dünyasında yetişen mühendisler, bilginler ve düşünürler, sanat, tarım, ekonomi, hukuk, edebiyat, felsefe, bilim ve teknolojiye önemli gelişmelerin öncüleri olmuşlardır.³ Bu gelişmelerin “Batı” dünyasına etkisi, ayrı bir araştırma konusudur ancak İslam âlimlerinin, canlıların yaratılışı ve gelişmesiyle alakalı düşünceleri, öyle anlaşılmalıdır ki, Batılı araştırmacılar tarafından yanlış değerlendirilmekte ve doğal olarak yanlış sonuçlar ortaya konulmaktadır. Söz konusu yanlış değerlendirme, İslam düşünürlerinin yaratılış ile ilgili bazı tabir ve terimlerin değişik anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca evrimci görüşü savunanların, İslam âlimlerinin bu konudaki görüşlerini istismar etmelerinden de kaynaklanmaktadır.

Öncelikle şu hususu vurgulamak gerekmektedir. İslam âlemindeki her âlimin ya da düşünürün görüş ve düşünceleri şahsidir ve onların yorum ve düşünceleri ise İslam adına telakki edilemez. İslam düşünce tarihinden kelam, felsefe ve tasavvuf şeklinde üç farklı ekolden söz etmek mümkündür. Sünnî olmayan ve kelam mezheplerinden Mutezile'ye mensup Nazzâm, Câhız gibi bazı âlimler ile bazı mutasavvıfların savunduğu yaratılış düşüncesi, İslam inancı ile bağdaştırılması mümkün olmayan pozitivist varlık ve evrim düşüncelerine kıyasla bir yaratılış inancıdır. Onlar, her şeyin yok iken Allah

¹ Haşr, 59/24.

² Neil A. Champbell-Jane B. Reece, *Biyoloji*, (çev: Ertunç Gündüz-İsmail Türkan), 2. Baskı, (Ankara: Palme Yayıncılık, 2008).

³ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik, I-XIII*, 4. Baskı, (İstanbul: TÜBA Yayınları, 2008), 1/1-24.

tarafından yaratıldığına inanmaktadır. Ancak onlara göre, Allah türleri ayrı ayrı ve birden yaratmamış, birinin diğerinden evrimleşme yoluyla oluşmasını sağlamıştır. Bu düşüncelerinin temelinde ise, Yüce Allah'ın ilk yarattığı öz maddenin, kendinden sonra meydana gelecek bütün türleri potansiyel/bilkuvve olarak içerdiği düşüncesi yer almaktadır.⁴ Bu gruptaki İslam düşünürleri, başka kaynakların etkisinde kalmış ve daha çok felsefecilere yakın bir duruş sergilemektedirler. "İslam âlimleri"nin evrim teorisini destekledikleri şeklindeki iddia çerçevesinde de bu grup anlaşılmalıdır. Ancak sünnî olan kelamcılara göre Allah, bütün türleri birden ve ayrı ayrı yaratmıştır. Türler arsında evrimleşme yoluyla geçişler yoktur, evrim türlerin kendi içinde olabilmektedir. Bu da tamamen evrimci düşünceye zıt ve yaratılışçı bir görüştür. Yaratılışçı görüşü savunan İslam âlimleri ise, tamamen ilmi esaslarla İslami kaynaklarda, varlıkların meydana gelişi ile ilgili hükümlerin tefsir ve yorumunu yapmaya çalışmaktadırlar.

İslam düşünürlerinin evrim konusundaki değerlendirme ve düşüncelerini dile getiren evrimciler, aslında kendi teorilerine İslam âlimlerinden destek arayıp aslında dinde de böyle bir görüşün olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadırlar.

Kur'an'a Göre Canlı Varlıkların Yaratılışı

Kur'ân'da, kâinatın ne zaman ve nasıl bir başlangıç ile yaratıldığının ötesinde, tek tek canlı varlıkların yaratılışında dair detaylı bilgiler söz konusudur. Evrimci görüşün savunduğu gibi biyolojik evrim ve bununla birlikte türler arası geçiş söz konusu mudur? şeklindeki sorulara karşılık, Kur'an'dan kesin ve açıklayıcı deliller görmektediriz.⁵ Özellikle Kur'an'da canlı varlıklardan özellikle insanın yaratılışını anlatan birçok ayet göze çarpmaktadır. *Âli- İmran, 3/59; Kehf, 18/37; Hac, 22/5 önce; Fatır, 35/11; Mü'min, 40/67; Rum, 30/20* ayet-i kerimelerinde insanın önce topraktan ve sonraki aşamaları olan *nutfe, alaka ve mudğadan* yaratıldığı belirtilir. *Hicr, 15/26, 33* ve *Mü'minun, 23/12* ayetlerinde de bir çeşit çamurdan (salsâl) ve toprak ya da balçıktan süzölmüş bir "öz"den yaratıldığı belirtilir. Bazı müfessirler ayetlerde geçen "*insanı bir nutfedenden yarattık*" hükmünün, Âdem (as) için de geçerli olabileceğini ileri sürerler. Onlara göre, bu balçıktan nutfe hâsıl edilmiştir.⁶ Aşağıdaki ayette ise, yaratılış bütün safhaları ile anlatılmaktadır:

*"Ey İnsanlar! Ölümden sonra dirilmede şüphedeyseniz, o zaman, [hatırlayın ki,] Biz, gerçekten de sizi topraktan, sonra bir sudan (meniden- döl suyu damlasından), sonra bir 'alaka'dan (döllenen hücreden), sonra 'mudga'dan (bütün öğeleriyle henüz tamamlanmamış bir ceninden) yarattık ki, size [menşeyinizi böylece] açıklayalım. Ve [doğmasını] dilediğimizin, [annesinin] rahminde [Bizce] belirlenmiş bir süre için kalmasını sağlarız; sonra sizi çocuk olarak dünyaya getirir ve [yaşamınıza imkân veririz]; böylece [bazılarınız] olgunluk çağına erişir; öyle ki, kiminize [daha çocukluk çağında] ölüm tattırılırken, kiminiz de yaşlılığın öyle düşkün çağlarına eriştirilir ki, bildiğini bilmez olur. Ve [sen, ey insanoğlu, ölümden sonra tekrar dirilişten şüphe ediyorsan, düşün ki:] bir bakıyorsun yeryüzü kupkuru; ama ona su indirdiğimizde, (bir de bakıyorsun) canlanıp kabarmış ve her türden güzel ekinler ortaya koymuş!."*⁷

Canlı varlıkların yaratılışlarına dair kanunlar ve o kanunların mahiyetinin anlaşılabilmesi, öncelikle yaratılışa dair iki kavramın anlaşılmasına bağlıdır. Bunlardan birincisi, ihtirâ'/ibda'; ikincisi, inşa/san'at kavramlarıdır. Bu iki kavram, her şeye kadir olan Yüce Allah'ın yaratma tarzlarıdır. İhtirâ' ya da ibdâ', Yüce Allah'ın, kudretiyle bir varlığa hiçlikten, yokluktan vücut vermek ve ona lâzım her şeyi de yokluktan var edip yaratmasıdır. Kısacası ihtirâ', Allah'ın her bir şeyi, daha önce bir benzeri olmadan emsalsiz bir şekilde, hiçten ve yoktan var etmesine denir. Allah'tan başka hiçbir şeyin olmadığı bir hengâmda yarattığı ilk varlık ya da varlıklar buna örnektir. Bununla birlikte ilk defa varlık sahnesine çıkmış varlıklar ve bunlar içinde vücuda gelmiş nispi sıfat ve arazların da vücuda çıkması buna örnek teşkil eder. İnşa ve san'at tarzı ise, var olan mevcudat ve eşyadan, yeni vücut ve eşyaların yaratılması demektir. Mesela var olan topraktan bitkilerin, bitkilerden de meyvelerin yaratılması buna

⁴ Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 1. Baskı, (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 195.

⁵ Geniş bilgi için bkz: Zeki Keskin, "*Ayetler Işığında İnsanın Yaratılışı*, Ayetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış, Ed. Adem Tatlı vd. (Antalya: Akder Yayınları 2018), 33-43.

⁶ Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. X, (İstanbul: Azim Dağıtım, 1992). V/3058.

⁷ Hac, 22/5.

örnek teşkil eder. İnşa, Yüce Allah'ın, ilim ve hikmetiyle isimlerinin tecellisini göstermek için, kâinatın unsurlarından varlıkları sanatlı bir şekilde inşa edip farklılaştırmasıdır. Kâinatta en çok icra edilen yaratma şekli inşadır ve her bahar mevsiminde milyonlarca örneklerini görmekteyiz.⁸

Kur'ân'a Göre Yaratılışın Üç Safhası

Yüce Allah Kur'an'da, yaratılışın mahiyeti ve safhalarını belîğ bir tarzda kendi isimleri üzerinden sunmaktadır. Çünkü kâinat ve bütün varlığın mahiyeti, Yüce Allah'ın isimlerine dayanır.⁹ “O, Hâlık, Bâri’ Müsavvir olan Allah’tır. En iyi/güzel isimler O’nun’dur. Göklerde ve yerde ne varsa, O’nu tesbîh eder. Çünkü O, Azîz, Hakîm’dır”¹⁰ ayetinde yaratılışın üç farklı safhasından bahsedilmektedir. Birincisi, varlığın belli bir ölçü ve miktara göre tanzim/takdir edilmesi; ikincisi, örneksiz ve emsalsiz bir tarzda yokluktan varlık meydanına çıkarılması; üçüncüsü ise kendisine tip ve renk vs. belli bir biçim ve şekil verilmesi safhalarıdır.¹¹

Yaratılışın birinci safhasına işaret eden kısım, yukarıda geçen ayetteki هُوَ اللهُ الْخَالِقُ “O Halik olan Allah’tır”, ifadesidir. H-l-k kelimesi/fiili, sözlükte “bir şeyi, ortaya çıkarmadan önce takdir etmek, ölçmek, planlamak demektir”. Bu anlamda “halekel-edime iza kedderahu kable’l-ket’i” yani, “deriyi kesmeden önce ölçtü”, denilir.¹² Başka bir görüşe göre h-l-k kelimesinin aslı “takdir etmek/doğru dürüst planlama”dır. Buna göre halk kelimesi, “ölçüp biçme, takdir etme, planlama ve bir şeyi daha önce bir benzeri olmaksızın, örneksiz, emsalsiz bir şekilde yoktan, hiçlikten planlayarak yaratma” anlamına gelmektedir. Yine Kur'an'ın, “O, sizi tek bir nefisten yarattı”¹³ ve “O, insanı bir nutfeden yarattı”¹⁴ ayetlerinde geçen “bir şeyi başka bir şeyden yaratma eylemi” de halk olarak ifade edilmiştir.¹⁵

Halk kelimesi, Kur'an'da başkası için kullanılmayan Allah'tan başkası için söz konusu olmayan ibda' manasındadır. Dolayısıyla ölçme, değerlendirme, takdir etme, yani “bir benzeri ve örneği olmaksızın yaratma” anlamındadır. Bu anlamların yanında “şekil verme, dönüştürme” anlamını da ihtiva ettiği Kur'an'ın ifadelerinden anlaşılmaktadır. Mesela; “Hani iznimle çamurdan kuş şeklinde bir şeyler yaratıyordun ve ona üfleyince de iznimle kuş oluveriyordu”.¹⁶

Yüce Allah'ın ulûhiyet ve rububiyetinin ortaya çıkmasında en çok izhar edilen isim ve sıfatı, Hâlık olmuştur¹⁷. Yaratma fiilinin bütün boyutlarını kapsayan en kapsayıcı bir ifade olarak Kur'an'da 250'den fazla sayıda geçmektedir.¹⁸ Hâlık ismi, halk masterından türemiş ism-i faildir. Hallak ise, mübalâğa ve tekerrür ifade eden ism-i faildir. Yani “çokça ve devamlı olarak mükemmel bir şekilde takdir edip yaratan” anlamına gelmektedir. Yaratılışın genel bir ifadesi olarak el-Hâlık ismi, “yaratanların en güzeli”¹⁹, “takdir ve tasvir edenlerin en mükemmeli”²⁰, “mukayese olmadan, benzersiz, örneksiz yaratan”²¹, “çokça ve devamlı olarak yaratan”²² anlamlarını tazammun eden bir isimdir.²³ Bu anlamda Hâlık ismi, “kendisine ibadet edilen ve kendisinden başka ibadete layık kimse olmayan ve tek yaratıcı” anlamını da taşımaktadır.²⁴

⁸ Said Nursi, *Sözler*, 4. Baskı, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 461.

⁹ Said Nursi, *Mesnevi-i Nuriye*, 4. Baskı, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 212.

¹⁰ Haşr, 59/24.

¹¹ Ayrıca bkz: Ahmet Özdemir, Haşr Suresi 24. Ayete Göre Yaratılış İmkân ve Tabiatı: Evrimin İmkânsızlığı. I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi, (Şanlıurfa: 30 Kasım – 2 Aralık 2017), 428-443.

¹² Razî, Muhammed İbn Ebî Bekr b. Abdilkadir (ö.650/1252), *el-Muhtar min Luğati's-Sıhah*, (Mısır: el-Halebî Matbaası, 1950), 365.

¹³ Nisa, 4/1.

¹⁴ Nahl, 16/4.

¹⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, 359.

¹⁶ Maide, 5/110.

¹⁷ Mehmet Kubat, *Kur'an'da Tevhid*, (İstanbul: Beka Yayınları, 2014), 542.

¹⁸ Muhammed Fuâd Abdulkâfi, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazî'l-Kur'ani'l-Kerim*, (Kahire: Daru'l-Hadîs, 1945), 241.

¹⁹ Mü'minun, 23/14.

²⁰ En'am, 6/1,102; Zümer, 39/6; Alak, 96/1-2.

²¹ Bakara, 2/117; Nahl, 16/17.

²² Yasin, 36/81.

²³ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât: Kur'ân İstilahları Sözlüğü*, çev. Abdulkâfi Güneş-Mehmet Yolcu, (İstanbul: Çıra Yayınları 2006), I/28, 359-360; Kubat, s. 543.

²⁴ Taberi, *Tefsiru't-Taberi, min Kitabihi Cami'l-Beyan 'an-Te'vil-i Ayi'l-Kur'an*, (Beyrut: Daru-Risale, 1994), VII/269.

Tefsirlere baktığımızda bütün müfessirler, *el-Halîk* ismi noktasında birbirine benzer ve ortak görüşler ileri sürmüşlerdir. Onlara göre *Hâlîk* ismi, *Mukaddir* ve *Mukallib* anlamındadır. Yani, bir şeyi takdir edip değerlendirerek belli bir ölçü nispetinde düzenleyip başka bir şeye dönüştüren anlamındadır. *Hâlîk*, öze ilişkin kararı ve takdiri yapandır. Tefsirlerde “yaratmak” olarak tabir edilen *halk* fiili, iki mana ifade eder. “Birisi, takdir etmek, yani bütün açıklığı ile eşyanın miktar ve derecelerini tayin etmektir. Dolayısıyla *Hâlîk*, varlıkları sınıflandıran, her sınıfa bir ölçü koyan ve buna göre büyük küçük, uzun-kısa, insan-hayvan, yerde sürünen-gökte uçan her şeyi, ölümü ve hayatı, özetle bütün varlıkları var edendir. Şüphesiz yoktan ve örneksiz var etmeyi kabul etmek, yaratmayı kabul etmektir. Çünkü yaratma, örneksiz var etmenin bir şeklidir. Bu yüzden birbirinden ayrılmazlar. Zira bir şeyi bütünüyle takdir etmek, onun eşyâ arasındaki miktar ve derecesini tamamıyla bilmeye bağlıdır. Bu takdir manası itibarıyla *halk*, ekseriya miktar ve sayısı bulunan şeylerde kullanılır. Diğer bir manası ise, yok olan şeye varlık vermek, hiçbir asıl ve örneği yokken icat etmektir. Bazen bir şeyden başka bir şeyi ortaya çıkarmak manası da verilebilir. Ancak bu manaya daha çok inşâ (icat) tabir edilir. Yaratıklara nispet edilen en yüksek sanatlar, Allah Teâlâ'nın takdir buyurduğu keşf ve icat mahiyetinden ileri geçemez. Çünkü mahlûk, fiillerinin tafsilatını takdir edemez ve bir atom bile yapamaz. Böyle bir yaratma sonsuz ilim ve kudrete bağlıdır. Mahlûk ise bundan ancak sınırlı kısmını elde edebilir. Her şeyi tam anlamıyla takdir ve icad ederek yaratan Ancak Allah Teâlâ'dır. O, öyle Allah'tır ki, *Hâlîk*'tir diğerleri ise mahlûktur”.²⁵

Yaratılışın ikinci safhasına işaret eden kısım, ilgili ayette geçen “O Halîk, *Bari*' Olan Allah'tır”, ifadesindeki Yüce Allah'ın *Bari*' ismidir. Yaratılışın ikinci safhasında, yarattıkların tertemiz ve sağlam bir ölçü ve kanun ile irade edilip, birbirlerinden farklı özelliklerle yaratılıp varlık sahnesine çıkartılmasıdır. Yani, türleri ve türlerin alt gruplarını birbirinden ayıran bütün özelliklerin takdir edilmesidir. *Bari*' isminin kökü olan *b-r-e* fiili, bir şeyden kurtulmak, uzaklaşmak ve kirliliğe bulaşmamak anlamındadır. *Mastar* olarak da hoşlanılmayan şeyden uzak durmak manasındadır. Bu fiilden türemiş ve ism-i fail olarak *el-Bâri*' kelimesi ise, Allah'ın sıfatıdır ve varlığı yoktan var eden anlamındadır.²⁶ Başka bir yoruma göre “var eden ve kudretiyle bir şeyi türeten, ortaya çıkaran, icat eden, birbirleriyle uyumsuz olmaktan uzak bir şekilde yapıcı/yapan” demektir.²⁷ Lisânü'l-Arab'ta geçtiği kadarıyla, bu kelimedeki ihtisas vardır ve genel olarak canlı varlıklar için kullanılır. Cansız varlıklar için nadiren kullanılmakla birlikte, *b-r-e* fiili canlılar için kullanılmaktadır. Genel olarak yer ve gökler, yani cansız varlıklar için ise *h-l-q* fiili kullanılır.²⁸

Tefsirlerde *el-Bari*' isminin geçtiği ayetlere baktığımızda şu ortak yorumları görmekteyiz. *Bari*', Yüce Allah'ın *Hâlîk* ismiyle takdir edip var olmasını istediği şeyi, fiiliyatıyla türetip var edendir. Varlıkları/yarattıklarını, tertemiz ve muhkem bir ölçü ve kanun ile irade edip, birbirlerinden farklı özelliklerle yokluktan türetip ortaya çıkaran ve inşa eden demektir. Çünkü Allah'tan başka bir şeyi takdir edip düzene koyarak infaz ve var etmeye gücü yeten başka bir yaratıcı yoktur. “Tenfiz edip vücuda getirmek”, kararlaştırılan ve takdir edileni fiiliyata geçirmektir. Birbirlerine bağlı bu sıfatların arasındaki fark ise ince ve dakiktir.²⁹

Yaratan manasında olan *Bari*', hem “cevherde hem de arazda” sağlam bir yaratılış ile yaratılmaktadır.³⁰ Cevher, “asıl, öz” demektir ve “kendi başına bulunan, değişmeyen, daima bir yüklem konusu olup kendisi yüklem olmayan öz varlık anlamında mantık, felsefe ve kelâmda kullanılan bir terimdir”. Bu kullanımıyla kelime “bir şeyin menşei, tabii teşekkülü veya yapısı, nesnelere hâsıl edildiği madde, tabii cins ve türler” anlamına gelmektedir. Kısaca cevher, madde; araz ise maddenin özellikleri demektir. Mesela demir bir maddedir, onun sertliği ise arazdır. Gümüş

²⁵ Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mesûd Beğavi, (v. 516/1122), *Me'alimu't-Tenzil*, (Beirut: Daru İbnu Hazm, 2002), 1301; Seyyid Kutub, *Fizilali'l-Kur'an*, (Ter: M. Emin SARAÇ-İ. Hakkı ŞENGÜLER- Bekir Karlığa), (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2012), XIV/399; Elmalılı, VII/527.

²⁶ İsfahani, 138.

²⁷ Taberi, Tefsiru't-Taberi, VII/268; Kâdı Beydavî, *Muhtasar Kur'an Tefsiri (Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil)*, 2. Baskı, Trc. Şadi Eren, (İstanbul: Selsebil Yayınları 2011), 397.

²⁸ İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, (Beirut: Dâru Sâdir tsz), I/30.

²⁹ İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer ed-Dimeşkî (ö. 774/1373), *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, c. VIII, 1. Baskı, (Beirut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), VIII/109; Beğavi, 1301; Kutub, XIV/399; Elmalılı, VII/527.

³⁰ İbn Manzûr, a.g.e., I/30.

bir maddedir, beyazlığı ise onun için arazdır.³¹ Bu noktada Said Nursî, eğer yaratılanlara önyargılardan uzak ve insafli bir göz ve akıl ile yaklaşırsak atom parçacıklarının hareketlerinin bir sonucu olarak rastgele ortaya çıktığı iddia edilen kuvvet ve suretlerin, türlerin cevherini/özlerini meydana getiremeyeceğini, ifade etmektedir. Zerrelere hareketinden meydana geldiği iddia edilen kuvvet, şekil ve görünüm, sonradan ortaya çıkan a'razlar olmaları hasebiyle türlerdeki cevheri ya da öze dayalı farklılıkları veya aykırılıkları teşkil edemez. A'raz, cevher olamaz. Yani, bizzat bir varlığın özü/cevheri olmayan ve daha sonra bir özellik olarak ortaya çıkan şeyler, varlığın veya eşyanın özü, esası, fitratı olamaz. Ancak türleri ve türlerin alt gruplarını birbirinden ayıran bütün özelliklerin yoktan takdir edilmesidir.³²

Yaratılışın üçüncü safhasına işaret eden kısım, ilgili ayette geçen ... هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ... "O, Halık Bari' Müsavvir olan Allah'tır", ifadesindeki el-Musavvir ismidir. Yaratılışın üçüncü safhası, murad edilen son için uygun görülen belirli bir formun, şeklin veya rengin verilmesidir. S-v-r fiili şekil vermek ve tasvir etmek demektir. Bu kökten türemiş olan el-Musavvir, ism-i fail olarak şekil, suret ve renk veren manasındadır. Yaratmanın bu üçüncü aşamasında el-Musavvir, varlığa belirli bir form veren, model haline getirip yaratandır. Varlığı kademeli olarak değiştirerek/geliştirerek var eden ve yaratıklara son şekli ve her birine has özellik veren, onları birbirinden farklılaştırıp yaratandır. Kısaca, murad edilen son için uygun görülen belirli bir formu, şekli veya rengi verendir. Bu, yaratılışın gözle görülür aşamasının tamamlanmasıdır. Artık bu aşamayla birlikte bir gayeye, hikmete ve faydaya matuf tekâmül denilen olay gerçekleşmektedir. Taberî'nin deyişiyle el-Musavvir, "varlığı dilediği gibi var eden şekil veren"³³ "O, seni yaratıp sana şekil veren, seni düzgün ve ölçülü kılan, istediği şekilde seni terkip edendir"³⁴ ayetlerinde geçen "istediği şekilde seni terkip eden" sözü de buna işaret eder.

el-Musavvir ismi hakkında tefsirlerde benzer görüşlerin olduğunu görmekteyiz. el-Musavvir, "yaratıkların suretlerini ve hallerini takdir edip, dilediği şekilde icat ederek tasvir eden, bütün formlara ve görüntülere şekil veren"dir. Suret, varlığın kendisiyle nakışlanıp diğerlerinden fark edildiği şeydir. Bu da iki kısımdır. Birincisi, hissedilen surettir ki, onu hem sıradan hem seçkin insanlar, hatta hayvanlardan birçoğu da idrak eder. Mesela görülen bir hayvanın sureti gibi. Biri de makul olan surettir ki, bunu bütün insanlar değil ancak seçkinler anlar. Mesela, insana mahsus olan akıl, düşünce ve eşyanın birbirlerine nazaran hususiyetlerini ifade eden manalar gibi ki, "Sizi yarattık, sonra size biçim verdik"³⁵ şeklindeki ayetlerde iki surete de işaret edilmiştir.

Söz konusu ayete göre canlı varlıklar ilk olarak belli bir miktar ve ölçüye göre takdir ediliyor, ardından var ediliyor sonra da tasviri yapılıyor. Böylece el-Musavvir, varlıkları birbirlerinden ayırt edilen alametlerle şekillendiren manasını ifade etmektedir. Dolayısıyla her şeye özel kimliğini, kişiliğini kazandıran temel özellikleri ve belirtileri veren demektir. Bu da önceki iki sıfatla, yani Halık ve Bari' ile ilgili/bağlantılı bir sıfattır. Birbirine bağlı olan ve aralarında ince farklar bulunan bu sıfatların art arda sıralanışı insanın kalbini harekete geçirip duyarlılık kazandırmak içindir. Böylece O'nun yaratma, var etme, icat etme ve ortaya çıkarmayı, insanın düşüncesine göre aşama şeklinde izlenmesi sağlanmak istenmiştir. Gerçek âlemde ise, aşamalar ve adımlar söz konusu değildir. Bu sıfatların anlamlarına ilişkin bildiklerimiz ise onların sınırsız gerçekleri değildir. Bunu Allah'tan başkası bilemez. Biz sadece bunların etkilerinden bir kısmını öğrenebiliyoruz. İşte biz bu bildiklerimizle az olan gücümüz ve imkânlarımızla onları anlamaya çalışıyoruz!³⁶

Kur'an'ın bize bildirdikleri doğrultusunda yukarıda ifade etmeye çalıştığımız yaratılışın üç safhası hakkında Mevdudî'nin söyledikleri, bütün olayı özetler niteliktedir. Ona göre "Allah'ın yaratması üç safhada beyan edilmiştir: Birincisi "Halk", yani planı çizmek, takdir etmek. Tıpkı bir mühendisin binayı yapmadan önce binanın maksada uygun kullanılacak şekil ve özelliklerde bir

³¹ İlhan Kutluer, "Cevher", (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), 1993), 450-455.

³² Said Nursî, *Muhakemat*, 4. Baskı, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 135.

³³ Taberî, VII/268

³⁴ İnfıtâr, 82/7-8.

³⁵ A'râf, 7/11.

³⁶ İbn Kesir, a.g.e., VIII/109; Şeyh Zade a'la Tefsiri'l-Beydavi, VIII, (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999), VII/178; Beğavi, 1301; Kutub, XIV/399; Elmalılı, VII/527.

modelini çizmesi gibi. İkinci safha, “Ber” yani kısımlara ayırmak, parçalamak, yırtmak demektir. Hâlik olan Allah, hakkında çizdiği modeli bölüm bölüm meydana getirdiğinden dolayı, “Bari” sıfatı kullanılmıştır. Adeta bir mühendisin önce kendi zihninde bir model çizip, bu modele göre araziye ölçmesi, üzerinde hesaplar yapması, temeller kazıp, duvarlar örmesi ve binanın inşaatını tedricen (kısım kısım) tamamlaması gibi. Üçüncü safha ise “Tasvir”, yani şekil vermektir. Burada, Allah'ın her şeye son şeklini vermesinden bahsediliyor. Musavvir olan sadece Allah'tır. O her cins, her cüz'e ve her ferde benzersiz şekil vermiş ve hiçbir modeli aynen tekrarlamamıştır”.³⁷

Netice olarak varlık, sahneye çıkarılması, yaratılması, ya yokluktan ya da terkip suretinde, yani çeşitli unsurlardan ve eşyalardan bir araya toplanır. Biz, bütün bu safhaların tek bir ilah tarafından meydana getirildiğini kabul ediyorsak zorunlu olarak o ilahın, her şeyi kuşatan bir ilmi ve her şeye yeten bir kudretinin de bulunduğunu kabul ettiğimiz anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu şekilde, onun ilminde suretleri ve ilmî varlıkları bulunan varlığa, eşyaya dış bir varlık vermek, yani “vücut-u ilmîyeye vücut-u haricî” vermek ve zahir bir yokluktan/ademden çıkarmak ise, bir kibrit çakar gibi veya göze görünmeyen bir yazıyla yazılan bir hattı göze göstermek için gösterici bir maddeyi üstüne geçirmek ve sürmek gibi veya fotoğrafın merceğindeki şekilleri kâğıt üstüne nakleden işlem gibi çok kolay bir şekilde, Sâni' olan Yüce Allah, ilminde plânları ve programları ve mânevî miktarları bulunan eşyayı, “ol” emri (*Cenâb-ı Hak, Bir şeyin olmasını murat ettiği zaman, Onun işi sadece 'Ol' demektir; o da oluverir*)³⁸ ile zahirî yokluktan varlık sahnesine çıkarmaktadır. Bu şekildeki yaratma, yani ihtira' ya da ibda' ayette belirtilen Yüce Allah'ın *Halık ve Bari'* sıfatlarıyla işaret edilen ilk iki safhadaki yaratmadır.

Üçüncü boyut olan inşa ya da terkip suretindeki Allah'ın yaratması ise, hiçlikten, yokluktan, yokluktan/ademden yaratmayıp unsurlardan ve etraftaki diğer eşyalardan toplamak şeklindedir. Bu ise, ayette belirtilen yaratmanın üçüncü safhasına işaret etmektedir. Bütün kâinatın Sultanı olan Yüce Allah'ın emrindeki zerrelere, O'nun takdir ettiği ölçü ve ilmî düsturlarıyla ve her şeyi kapsayan kudretinin kanunlarıyla ve ayrıca temas ettikleri diğer çeşitli varlıklar, Allah'ın kuvveti, kanunu ve memurları olarak sevk olunup bir araya gelerek varlığı şekillendirirler. Bu zerrelere, bir canlının vücudunu teşkil etmek için, ilmî olarak ve takdir edilen bir ölçü nispetinde birer mânevî kalıp hükmünde belirlenmiş bir miktarın ve şeklin içine girer ve dururlar.³⁹ İnşa ya da terkip suretindeki Allah'ın yaratması, ayette belirtilen yaratmanın üçüncü safhasına işaret etmektedir. İnşa tarzı yaratma gibi, ihtira' tarzı yaratma da hâlihazırda sürekli olarak devam etmektedir. İlk varlıkların yaratılması ile son bulmuş ve bitmiş bir yaratma şekli değildir.

Kısaca ifade etmek gerekirse ihtira'/ibda' varlığın her türüne ve ferdine ve o tür ve o fert için tertip ve takdir edilmiş, onlara has özelliklerini ortaya çıkaran ve o türe ve ferde özel kabiliyet, yetenek ve ruhi özelliklerine uygun bir vücudun verilmesidir. İnşa ise, takdir edilmiş miktar ve ölçüde uygun bir şeklin, rengin ve kokunun verilmesidir. Dolayısıyla aklî açıdan zahiri olarak üç safhada meydana getirilen bütün varlıklarda, yaratmanın her iki boyutu da söz konusudur: Mesela; bir insan suretinin ana hatları, yani yüzündeki aza ve organları bir kalıp ve model olarak öncekilere ve sonrakilere benzer; bu yüzden ana hatları ile insanın yaratılışı ihtira' değil inşadır. Ama diğer insanlara hiç benzemeyen kendine mahsus yüz kimliği, sesi, kokusu ve parmak izi itibari ile insanın yaratılışı ihtira'dır. Yani benzersiz ve modelsiz olarak hiçten yaratılıyor. Öyle ise inşa tarzı yaratma gibi, ihtira' tarzı yaratma da hâlihazırda sürekli olarak devam etmekte; ilk varlıkların yaratılması ile son bulmuş, bitmiş bir yaratma şekli değildir.

Bazı İslam Düşünürlerinin Yaratılışla İlgili Görüşleri

Bu konuda görüş belirtenlerin başında Nazzâm (ö. 219/835) gelmektedir. Tam adı Ebû İshak İbrahim b. Sayyâr'dır. Basra'da doğmuş olan Nazzâm, kelimci ve akılcı bir âlim olarak, Mutezile mezhebinin Basra ekolüne mensuptu. O dönemde Dehriye ve Zerdüştlük'le mücadele etmiş, Bağdat'a geçmiş ve orada da Cebriye ve Mürcie'yi eleştirmiştir. Yabancı fikirlerin İslam'a

³⁷ Ebu'l-A'la Mevdudî, *Tefhimü'l-Kur'an*, c. VII, Trc: M.H. Kayani-Y. Karaca-N. Şişman-İ. Bosnalı-A. Ünal-H. Aktaş, (İnsan Yayınları 1997), VI/226.

³⁸ Yâsin, 36/82.

³⁹ Said Nursi, *Şualar*, 4. Baskı, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 49.

sokulmasına karşı olan Nazzâm, özellikle Aristo mantığını reddetmiştir.⁴⁰

Nazzâm, kâinatın oluşumu ve yaratılış ile ilgili kendisinden önceki kelami ve felsefî kuram ve terorilere karşı çıkararak, onların İslamî olmadığını söyleyerek Kur'ân'daki yaratılış ile ilgili ayetleri yorumlayarak kendi kuramını oluşturmuştur. Nazzâm "kumûn" (gizli olan, bir şeyi kendi içinde saklayan, bilkuvve), "zuhur" (ortaya çıkmak, meydana gelmek), ve "tecdid" (yenilenme) gibi bazı kavramlarla yaratılış ile ilgili düşüncelerini belirtmiştir.⁴¹

Kumûn teorisi, bir anlamda ilk yaratılış teorisi olarak, Yüce Allah'ın ilk yarattığı öz maddenin, kendinden sonra meydana gelecek bütün türleri potansiyel/bil-kuvve olarak içerdiği düşüncesidir. Ona göre yaratılış bir anda meydana gelmiş ve bitmiştir. Nazzâm, bu ilk yaratılış teorisini ise, "Allah, sizi bir tek nefisten yaratan ve kendisi ile huzur bulsun diye eşini de ondan var edendir",⁴² ayetine dayandırmaktadır.⁴³ Zuhur teorisi ise, bitki, hayvan ve insan gibi canlı demektir. Yani bitki ana türü, alt bitki türlerine dönüşür ama asla hayvan türüne sıçramaz ve ona dönüşmez, diyerek türlerin kendi için sabit olduğuna inanmaktadır.⁴⁴

Nazzâm'ın yaratılış ile ilgili düşüncesini en net şekilde aktaran talebeleri, onun şöyle dediğini ifade etmektedirler: "Allah insanları, dört ayaklı hayvanları ve diğerlerini, bitki ve madenlerin hepsini bir anda yarattı. Âdem'in yaratılışı evlatlarının yaratılışından önce olmadığı gibi, annelerinin yaratılışı da evlatlarının yaratılışından önce olmadı. Böylece Allah, öncelik ve sonralığın, onların yaratılışlarıyla değil ancak içinde buldukları mekânlardan zuhur edişlerine bağlı olacak şekilde, bazı şeyleri diğerleri içinde gizledi". Bu görüşten de Nazzâm'ın, maden gibi cansız varlıklarla bitki, hayvan ve insan gibi canlı varlıkların prototiplerinin, birer tür olarak ayrı ayrı ve bir anda yaratıldıklarını kabul ettiği anlamına gelmektedir.⁴⁵ Nazzâm'ın teorilerinden insan türünün, yani ilk insanın, hayvan türünün evrimleşmesinden ortaya çıkmadığı, ayrı bağımsız bir tür olarak, ilk canlı özden ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Yaratılış ile ilgili olarak görüş ortaya koyan önemli bir kişilik olarak Câhız (ö. 255/869) karşımıza çıkmaktadır. Asıl adı Osman Amr b. Bahr el-Câhız'dır. Basra'da doğmuş ve Basra Mutezile ekoluünün liderlerinden biriydi. Hem kelimci ve edebiyatçı hem de zoolog ve antropolog olan Câhız'ın en önemli eseri, Kitâbü'l-Hayavân'dır. Bu eser, Zoolojinin çeşitli bölümlerine, hayvan türlerinin evrimine, iklim ve muhitin tesirine dair müellifin geniş bilgisi yanında tecrübeye de dayanan ansiklopedik mahiyette bir eserdir. Bu kitap, doğal çevrenin hayvanlar üzerindeki etkisinden bahseden, çevresel faktörlerin bir bireyin fiziksel özelliklerini nasıl değiştirebileceğini açıklamaya çalışan ilk eser olarak anılır.⁴⁶ Besin zinciri ve çevrenin bir hayvanın hayatta kalma olasılığını nasıl etkileyebileceğini özel olarak incelemiştir:

Sıçan, yemek aramaya çıkar, bulur, yakalar ve yer. Küçük kuşlar ve diğer küçük hayvanları yer. Bebeklerini yılanlardan ve kuşlardan korumak için yer altı tünellerinde saklar. Yılanlar sıçanları yemeyi çok sever. Yılanlar da kendilerini kendinden büyük olan kunduzların ve sırtlanların tehlikesinden korur. Sırtlan tilkiyi ve kendinden küçük diğer hayvanları korkutur. Varoluş, başkasının yemeği olmaktan geçer, esas kural budur. Bütün küçük hayvanlar kendinden küçükleri yer ama her büyük hayvan kendinden büyüğünü yiyemez. İnsanlar da hayvanlar gibidir. Allah bazı bedenlerin ölümünü diğerinin yaşamı için sebeplendirmiştir ya da diğerinin yaşamını bir başkasının ölümü için.

Eğer güvercin siyahsa gebelik olduğunda ve olgunluk sınırlarını geçtiğinde, yumurtalıkta çok yüksek sıcaklıklara geri getirilebilir. Aynı şey insanlarda da gerçekleşir, çünkü annenin vücudu normalden daha yüksek bir sıcaklıkta yaşar, karanlık olur ve saçları küçülür ve kıvrılırlar (siyahi insanların kökeni için yapılmış bir yorum).

Bir bölgedeki hava şartları kötüleşince, suyu kötüleşir, toprağı kötüleşir, bu durum hayvanların

⁴⁰ İlyas Çelebi, "Nazzâm", (İstanbul: DİA, 2006), XXXII/466.

⁴¹ Bayraktar, a.g.e. 43.

⁴² A'raf, 7/189.

⁴³ Bayraktar, 43-44.

⁴⁴ Bayraktar, 46-47.

⁴⁵ Bayraktar, 44.

⁴⁶ Câhiz. Kitâbü'l-hayavân, Tahk. Abdüsselâm M. Harun, I-VII, (Kahire: 1939-1945).

*insanların fitratını değiştirir. Kaç kuşak sonra siyah beyaz, beyaz siyah olur? (deri renkleri).*⁴⁷

Yukarıdaki alıntılardan da anlaşılacağı üzere, Câhız, fiziksel özelliklerin kuşaklar arasında değişebileceğini, üstelik bu değişimin yumurtalar sayesinde olabileceğini, çevrenin ve iklim şartlarının, hayatta kalma güdüsü, yani hayat kavgası ile doğal seçim kanunlarının fiziksel özellikleri etkileyebileceğini dile getirmektedir. Ancak, tasvir edilen bu durum zaten evrim olarak nitelendirilen durum ile aynı şeyler değildir. Burada zikredilen durum daha çok bir türün çevresel bazı özelliklerden etkilenmesiyle, belli bazı form değişiklikleridir. Ancak evrim, daha çok bir hücrenin bölünerek farklı bir türün meydana gelmesi olarak anlaşılmalıdır.⁴⁸

Câhız da hocası Nazzâm gibi, ilk yaratılışın Allah'ın hür iradesiyle yarattığı öz varlıkla başladığını kabul etmektedir. Ancak onların ilk özden nasıl türedikleri konusunda hocasından ayrılmaktadır. O Nazzâm'ın aksine türlerin kendi içinde sabitliğini değil değişkenliğini savunmaktadır. Dolayısıyla türlerin form değişikliğini yani transformasyonu kabul etmektedir. Ayrıca insanın menşei konusunda açık bir biçimde insanın maymundan geldiğini söylememiş olsa da daha çok çevrenin türler üzerindeki etkisinden hareketle evrimin gerçekleştiğini ifade eden açıklamaları kafa karıştırmaktadır. Örneğin bilimsel/ilmi bilgi yerine bazı insanlardan aldığı duyular üzerine, Nabat ve benzeri yerlerde bazı insanların kuyruklu olduğuna dair ifadeleri söz konusudur. Bu tarz ifadeler ise, evrimin gerçekleştiği konusundan ciddiye alınacak ifadeler değildir. İlginç olan ise, Câhız'ın su, hava, toprak ve ateş gibi dört ana unsur ve onların karışımından varlıkların kendiliğinden meydana geldiği konusunda çok fazla ısrarcı olmanın, kişiyi materyalizme, yani dehriyyunluğa götürebileceğini ifade etmesidir.⁴⁹ Bu durumda Darwinizm çerçevesinde, Câhız'ın evrimi savunabileceğini iddia etmek zordur.

Yaratılış konusunda fikir beyan bir diğer İslam alimi Farabî'dir (ö. 338/950). Doğum yeri ve kökeni hakkında tartışmalar mevcuttur. Afganistan veya Kazakistan doğumlu ve Türk veya Fars olduğu hakkında net olmayan bilgiler söz konusudur. Birinci muallim olarak kabul edilen Aristo'dan sonra, Orta Çağ İslam aydınları arasında Muallim-i Sani olarak bilinir. Batı'da Alfarabius adıyla da bilinir. Mantık, matematik, felsefe, doğa felsefesi, psikoloji, müzik, siyaset dallarında kendini geliştirmiştir. Hakkında sonradan yazılan biyografilerde verilen listelerde 100 ila 160 arasında eserin Farabî'ye atfedildiği görülür ancak bu eserlerin küçük bir kısmına ulaşılabilmektedir. "El-Medinetü'l Fâzıla (Faziletli Şehir- İdeal Devlet)" kitabı bunlardan biridir.⁵⁰ Bu kitapta "Varolmada heyulani (maddi) cisimlerin mertebeleri hakkında" bölümü, varlıkların basitten başlayarak birbirlerine dönüştüklerini anlattığı aşağıdaki paragrafla başlar:

*Evvelâ ustukuslar (hava, su, ateş, toprak/cevher) hâsıl olurlar. Sonra o cins ve tabiattaki cisimler hâsıl olurlar ki buhar ve bu zümreden olan bulutlar, rüzgârlar ve havada vuku bulan diğer şeyler ve yerin dolayında, altında, suda ve ateşte olan şeyler bu kabildendir. Bunlardan da sair cisimlerin var olması gerekir öyle ki: evvelâ ustukuslar birbirleriyle karışarak bunlardan birbirine zıt olan birçok cisimler hâsıl olur. Sonra, bu zıtların bir kısmı yalnız birbiriyle karışır; diğer bir kısmı ise hem birbiriyle hem ustukuslarla karışarak ikinci bir karışma hâsıl eder ki bundan da suretçe birbirine zıt olan birçok cisimler hâsıl olur. ... Böylece karışa karışa eski terkiplerden (sentezlerden) daha karışık yeni terkipler hâsıl olmakla, öyle bir raddeye gelirler ki artık karışma imkânını gaip ederler ve onların karışmalarından hâsıl olacak cisimler, onlardan da ustukuslar kadar uzak kalarak ihtilat (karışım) son bulmuş olur. Böylece bazı cisimler ilk ihtilattan, bazıları ikincisinden, diğerleri üçüncüsünden bazıları da son ihtilattan hâsıl olurlar. Madenler nispeten sade ve ustukuslara daha yakın ihtilatlardan hâsıl olmakla ustukuslardan az uzaktadırlar. Nebat (bitki) daha girift olup ustukuslardan daha uzak terkiplerle hâsıl olur ki evvelkilere nispetle ustukuslardan daha uzakta kalır. Nâtik olmayan hayvan (konuşamayan hayvan) bitkiden daha karışık bir terkipten husule gelir. İnsan ise, müstesna suretle, son terkipten hâsıl olur.*⁵¹

Görüldüğü üzere, Farabî de türler arası biyolojik bir evrilmeden ziyade, esas olarak kâinatın

⁴⁷ <https://en.wikipedia.org/wiki/Al-Jahiz> (Ers. Tr. 14 Eylül 2019).

⁴⁸ Teoman Duralı, *Biyoloji Felsefesi*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1992).

⁴⁹ Bayraktar, a.g.e. 41.

⁵⁰ Mahmut Kaya, "Farabî", (İstanbul: DİA, 1995), XII/145-147.

⁵¹ Farabî, İdeal Devlet el-Medinetü'l Fâzıla, Çev.: Ahmet Arslan, (Divan Kitap Yayınevi, 2015).

Yüce Allah tarafından meydana getirilirken O'nun koymuş olduğu bazı kanunlara vurgu yapmaktadır. Kitabın "İlâhî mevcudların, mertebeleri ve heyulânî (maddi) cisimlerin bölümleri hakkında" bölümünde ise aşağıdaki anlatımlara yer verilmiştir:

*Bu mevcudlar şöylece tertip edilirler: evvela onların arasından en bayağısı ele alınır. Sonra daha mükemmeline ve en sonunda ondan daha mükemmeli olmayan mükemmele varılır. Bunların en bayağısı, müşterek ilk maddedir. Ondandır mükemmel olarak ustukuslar gelir; sonra bitkiler, sonra nutuksuz hayvanlar (konuşamayan), sonra natık (konuşan) hayvan gelir ki, ondan mükemmel bir şey yoktur.*⁵²

Görülebileceği gibi bu görüşlerin, modern evrim görüşüyle uzaktan bir alakasının olmadığı kesindir. Burada kademeli olarak canlılar arasındaki özellik farkından bahsedilmektedir. Yoksa canlıların kademeli ve birikimli bir evrimsel sürecin ürünleri olduğunu değil, aksine statik, değişmez, son halleriyle mükemmel yaratılışlarını ileri sürmektedir.

Yaratılış konusunda görüş belirten bir başka alim İbn-i Miskeveyh (ö. 420/1030), İran'da yaşamış tarihçi, ahlakçı bu İslam filozofu, Farabi okuluna mensup düşünürlerdendir. Hayatı boyunca çokça eser vermiş, özellikle insan ahlakı ve davranışı üzerinde yoğunlaşmıştır. Doğanın işleyişiyle ilgili düşünceleri Câhız kadar bilimsel olmasa da felsefi düzeyde "Kitabu'l-Fevzi'l-Asgar (Küçük Başarı Kitabı)" isimli kitabında belirgindir. Düşünür, varlıkların mertebelerini ortaya çıkaran ve yine onlarda münderiç olan akıcı hikmet (el-hikmetu's-sariyye) tir. Böylece Allah'ın var olan her şeyi, değeri ve istidadı ölçüsünde, yetkinlikle nasıl lütuflandırmış olduğu görülebilsin, demektir.⁵³

*Miskeveyh'e göre; Allah maddeyi ve gücü yarattı. Madde zamanla buhara ve suya dönüştü. Bir sonraki basamak mineral dünyası oluştu. Belli zamanda farklı mineraller oluştu. Daha sonra mineral dünyasından bitki dünyasını oluştu. Bazı bitkiler, hayvan özelliklerine sahiptir. Dişi ve erkek cinsleri oluşmuştur. Bu da hurma ağacıdır ve hurma ağacı bitkiler âleminin en yüksek, hayvanlar âleminin en düşük seviyeli canlısıdır.*⁵⁴

Miskeveyh'e göre örneğin, bitkilerin lif ve köklerden kurtulması, hayvanlar âlemine geçiş olmuştur, derken bizce bir evrilmeden ziyade, hayvanlar âlemindeki bir canlının hayvan sayılabilmesi için sahip olması gereken özelliklere, yani bir hayvanın lif ve köklere sahip olmaması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Hayvanlar âlemi dört bacaklılarda "at", uçan hayvanlarda "şahin" ile en üst mertebeye erişmiştir. En sonunda insanlık sınırındaki maymun yer alır. Burada da bir türün kendi içerisindeki kademelerinden bahsedilmektedir. Yoksa en alt tabakadaki hayvanın evrilerek at, şahin veya maymunlaştığından bahsetmemektedir. Miskeveyh, hurma ağacının hem hayvanlara hem de insanlara benzer birçok yönünden bahsettikten sonra, Hz. Peygamber'den "Halanız hurma ağacına hürmet gösterin. Çünkü o, Âdem'in çamurunun artığından yaratılmıştır" hadis rivayet ederken aslında, modern evrimden ne kadar uzak olduğunu da ortaya koymaktadır.⁵⁵

Ayrıca İhvânü's-Safâ'nın da yaratılış ile ilgili görüşleri söz konusudur. Halis kardeşler anlamındaki "İhvanu's-Safa" onuncu yüzyıldan ortaya çıkmış, bir kişiden ziyade kimlikleri gizli âlimlerden oluşan bir topluluktur. Doğa bilimleri, matematik, astronomi, felsefe ve İslami bilgiler içeren 52 kitaptan oluşan, *Halis Kardeşler Ansiklopedisi* adlı ansiklopedik eser vermiş bir topluluktur. Yazarların kimlikleri hakkında öngörüler bulunsa da kesin bir bilgi yoktur. Her ayın belirli üç akşamı bir araya gelip önceden belirlenmiş konular hakkında toplantılar yapmışlar ve bunları kitaplaştırmışlardır.⁵⁶ Varlığın mertebeleri ve aralarındaki ilişkileri hakkındaki fikirleri kısaca şu şekildedir:

Üç âlem bulunur. Her son üye, kendinden sonra gelen bir sonraki basamağın ilk üyesine bağlıdır. Mineraller, kendinden alttaki su ve toprağa ve onların da alt tipi olan alüminyum sülfat, demir sülfat ve zirkona bağlıdır. Kırmızı altın minerallerin en üst basamağıdır ve bitkilere yakındır. Bitkiler arasında yosun en alt kademededir, buna karşılık hurma, dişi ve erkeğinin bulunuşuyla hayvanlar ve bitkiler arasındadır. Salyangoz bitkilere en yakın hayvandır, fil ise -zekâsı gereği- insana

⁵² Farabi, a.g.e.

⁵³ Bayraktar, a.g.e. 96.

⁵⁴ <https://en.wikipedia.org/wiki/Miskawayh>, (Erş. Tr. 14 Eylül 2019).

⁵⁵ Detaylı bilgi için bkz: Bayraktar, 98-99.

⁵⁶ Enver Uysal, "İhvân-ı Safâ", (İstanbul: DİA, 2000), XXII/1-6.

*en yakın hayvandır.*⁵⁷

Görüldüğü üzere, onların bu görüşlerinden bir evrim görüşü çıkartmak, çok olsa gerektir. Çünkü mertebelere ayrılan varlığın türleri arasında bir derecelendirme yapılmaktadır. Böylece, daha aşağıda olan bir türün en üst kademesinde bulunan varlık ile diğer türün en alt kademesinde bulunan varlık arasındaki benzerliğe dikkat çekilmektedir.

Bu konuda görüş ortaya koyan bir diğer İslam alimi ise Biruni'dir (ö. 442/1051). Tam adı, Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birûnî bugünkü Özbekistan- Afganistan bölgesinde yaşamış, zamanının en önemli ve en bilinen İslam alimlerindedir. Fizik, matematik, astronomi, tıp, farmakoloji, doğa bilimleri, tarih, kronoloji ve dil biliminde kendini geliştirmiş ve bu alanlarda çağının alimlerini etkilemiş önemli eserler vermiştir. İlginç şekilde Hintolog (Hindistan uzmanı) olarak da tanınır. Çünkü 1017 yılında Gazneli Mahmut'un Hindistan'a yaptığı 12. seferinde orduyla beraber gitmiş ve Hindistan'da uzun yıllar kalıp çalışmalar yapmış, "Tarikh Al-Hind (Hindistan Tarihi)" adında bir kitap yazmıştır. Bu kitap Hindistan kültürünün en ince detayları da dâhil, bilim, ekonomi, matematik, astronomi bilgileri içerir.⁵⁸ Kitabın 47. bölümü aşağıdaki paragrafla başlar. Burada Biruni'nin coğrafi dağılım, doğal seçim, yapay seçim kavramlarından bahsetmektedir.

*Dünyanın yaşamı ekime (tohum) ve üremeye bağlıdır. Her iki olay da zamanla artar ve bu artış sonsuzdur, Dünya sonlu olduğu halde. Bir bitki veya hayvan sınıfı kendi formunda artmadığında ve kendine has cinsi kendi türü olarak belirlendiğinde, onun her bir bireyi sadece bir kez var olmak ve yok olmakla kalmaz, bunun yanında kendi gibi bir veya birçok varlık yaratır, sadece bir kez değil birçok kez, o zaman bu tek bir hayvan veya bitki türü, dünyayı işgal edip kendini ve kendi cinsini ulaşabildiği her yere yayacaktır. Çiftçiler mısırı seçerler, istedikleri kadar büyümesine izin verirler, söküp çıkarırlar. Oduncu mükemmel ulaşınca kadar o dalları bırakır, diğerlerini söküp atar. Arılar kovanda çalışmayıp sadece yemek yiyen arıları yerler. Ancak doğa ayırım yapmaz, hamlesi her koşulda tek ve aynıdır. Ağaçların yapraklarının ve meyvelerinin çürümesine izin verir; bu, doğa ekonomisinde üreme eğilimiyle sonuçlanmasını engeller. Diğerlerine yer açmak için onları kaldırır.*⁵⁹

Birunî'nin evrimi savunduğuna dair delil olarak gösterilen bu yorumlarına bakıldığında, evrimden ziyade, Allah tarafından, insanoğlu için yeryüzünün yaşama elverişli olabilmesi ve bunun sürekli olarak devam edebilmesi için konulan bir düzenden bahsetmektedir.

Bütün Müslüman âlimler gibi, Birunî de yaratılış Allah'ın hür iradesinin bir eseri olarak görmektedir. Kâinatın sonradan, yok iken yaratıldığını söyleyen Birunî, yaratılışın ne zaman ve nasıl başladığı konusunda tam ve kesin bir şekilde bilemeyeceğimiz gibi, elimizde bunu kanıtlayacak bilgi ve belge bulunmadığını da söylemektedir. Doğal olarak, canlı türlerinin Allah'ın yaratma fiilinin sonucu, birbirinden bağımsız olarak meydana geldiğini kabul etmektedir.⁶⁰

Yaratılış ile ilgili önemli görüşler beyan eden İbn Haldun (ö. 808/1406), sosyolog, tarihçi-ve filozoftur. Tam ismi Abdurrahman bin Muhammed ibn Khaldun'dur. En ünlü eseri 1250 sayfalık; tarih felsefesi, sosyal bilimler, ekonomi, çevre, kültürel tarih, İslam teolojisi ve politik konuları içeren ve zamanının önemli isimlerinin başucu kitabı olmuş "Mukaddimah (Mukaddime)"dir.⁶¹ Bu eserde yaratılış düzeni ile ilgili görüşlerini aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

*... Yaratılış dünyasına bakmak gerekir. Önce madde oluşmuştur. Dereceli bir şekilde ilerlemiş, bitki ve hayvan oluşmuştur. Minerallerin son basamağı, bitkilerin ilk basamağıdır, tıpkı çimen ve tohumuz bitkiler gibi. Üzüm ve hurma gibi bitkilerin son basamağı da hayvanların ilk basamağını oluşturur, tıpkı yılanlar ve kabuklu deniz hayvanları gibi. Buradaki "bağlantı" son basamaktaki her grubun bir üst basamağa geçmek için hazır olma durumudur. Daha sonra hayvanlar âlemi sürekli genişler, çoğalır, yaratılış basamağında son olarak, düşünen ve ifade eden "insan" oluşur. İnsanların en üst basamağına, zekâ ve idrakın olduğu ancak aktif düşünme ve ifadenin olmadığı maymunlar âleminden ulaşılmıştır...*⁶²

⁵⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/Brethren_of_Purity, (Eriş. Tr. 14 Eylül 2019).

⁵⁸ Günay Tümer, "Biruni", (İstanbul: DİA, 1982), VI/206.

⁵⁹ Bayraktar, a.g.e. 61-62. Ayrıca bkz.: <https://en.wikipedia.org/wiki/Al-Biruni>, (Eriş. Tr. 14 Eylül 2019).

⁶⁰ Bayraktar, 62, 66.

⁶¹ Bayraktar, a.y.

⁶² İbn Haldun, *Mukaddime*, 2. Baskı, Çev: Zakir Kadiri Ugan, (İstanbul: 1968), I/241-245.

Bu görüşlere bakıldığında da bir türün diğer bir türden evrim yoluyla meydana geldiğini söylemek imkânsızdır. İbn Haldun'un yaratılış hakkındaki düşünceleri de büyük oranda İbn Miskevîye düşüncelerine benzemektedir. Her ikisi de peygamberliğin ispatı konusunda, yukarıdaki açıklamalarda bulunarak, âlem ya da varlık mertebelerindeki nizam ve türlerin tabakası arasındaki derece farklılıklarına dikkat çekmektedirler.⁶³

Ayrıca İbn Haldun, yukarıda belirtildiği üzere bazı İslam âlimleri gibi, çevrenin, havanın, iklimin ve yiyeceklerin canlılar üzerindeki ya da canlıların birbirleri üzerindeki etkisinden bahsetmektedir. Bu düşünce, evrim olmadığı gibi, bunu inkâr etmek de mümkün görünmemektedir.

Son olarak, yaratılış konusunda görüşlerine yer vereceğimiz Kınalızade Ali Efendi (ö. 979/1572), İsparta doğumlu olan Kınalızade Ali Efendi, bir Osmanlı devlet adamı ve âlimdir. Zamanının önemli medreselerinde eğitim almış ve öğretmenlik yapmış, önemli devlet erkânlarında söz sahibi olmuştur. Din, felsefe, ahlak üzerine yazılmış Ahlak-ı Alai en önemli eseridir. Güzel huy ve güzel ahlakla Allah'a nasıl yaklaşılabileceğini anlatmaya çalışan eserinde, işe öncelikle varlık bilimiyle başlamış, fiziki ve biyolojik varlık hakkında fikirler yürütmüştür.⁶⁴ Kınalızade, insanın hayvanlar âlemine mensup bir tür olduğunu ve bu türün diğer hayvan türlerinin en yücresi ve şerefli olduğunu söyler:

... *Cins-i hayvanın nev'i insanî efdalı ve eşrefidir pes. Merâtib-i tefadüi dört olur: Maden ve Nebat ve Hayvan ve İnsan. Ve her cinsin envâında dahi tefâdül vardır. Yani bazı envâ-ı cins. Bazısı ahirde efdaldır ve her cinsin efdal-ı envâi fevkinde olan cinsin ednâ-yı envâına karib olub ekser havass ve levazımında müşârik olur. Evvel madeniyat içinde "mercan" dedikleri cevherdir. Eđerçi madeniyatdandır. Amma fi'l-cümle neşv ü nümâ âsân anda müşâheddir, hattâ karib olmuştur ki, makâm-ı madeniyatdan terakki idüb ufk-ı âlem-i nebât-ı nâmiye dâhil ola ve nebatât içinde bu hal ile muttasif olan "dı raht-ı hurma" (hurma ağacı) dir ki, âsâr-ı hiss ve hareket-i iradî anda/âhir ve peydadır.⁶⁵ Kınalızade bu sözlerle, insanın hayvan cinsinin şerefli bir türü olduğunu, her cinsin kendi içinde çeşitli olgunluk dereceleri bulunduğunu, her cinsin en üst ufkunda yer alan varlığın bir üstteki cinsin en alt ufkundaki varlıkla duyu ve lâzîmeler (lazım olanlar) bakımından ortak olduklarını, madenle bitki arasındaki ara varlığın mercan, bitki ile hayvan arasındaki ara varlığın ise hurma ağacı olduğunu, hatta bunların bir üst düzeye yükselmelerinin söz konusu olduğunu ifade ederek aslında tabakalar ya da arasındaki benzerlikler ve farklılıkları ifade etmektedir. Nitekim Kınalızade, madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar şeklinde dört tane üstünlük derecesinden bahsetmektedir. Ayrıca bunların da kendi içerisinde birbirlerine olan üstünlüğünden bahsetmekte ve her cinsin en üstün türü, üstün cinsin en aşağı türüne yakın olup, birçok özellik ve vasıfta ortak olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶*

Yaratılış ve Evrim Terminolojisi

Değişme veya dönüşme, farklılaşma ya da başkalaşma olarak tarif edilen evrimdeki özellikleri belirten kavramlar arasında ontojeni ve metamorfozda da vardır. Evrim konusunda araştırma yapan bazı insanların içine düştükleri en büyük handikap, bazı canlılarda görülen döllenmiş yumurtadan o canlı olgunlaşmaya kadar geçirdiği safhaları ifade eden ontojeniyi evrim zannetmeleridir. Benzer bir şekilde kurbağa ve özellikle kelebeklerde görülen ve biyolojide başkalaşım (metamorfoz) denilen olayı da evrim zannetmektedirler. Biyolojide bir canlının embriyodan itibaren olgun hale gelinceye kadar geçirdiği safhalara "*ontogeny*" denir. Peki bunlar evrim midir? Her iki olayda, buna ilaveten evrimde de bir değişim, dönüşüm, başkalaşma ve farklılaşma vardır. Dolayısıyla bazı kimseler, bu benzerlikten dolayı ontojeni veya metamorfoz'u evrim olarak tanımladıkları görülmektedir. Bu anlatılması en basit olan karışıklıktır. Ne ontojeni ne de metamorfoz evrim değildir. Çünkü hem ontojeni hem de metamorfozda bir birey söz konusudur. Burada gerçekleşen değişim, dönüşüm, başkalaşma ve farklılaşma bir bireyin başından geçen olaylardır. Evrimde ise değişim, dönüşüm,

⁶³ Bayraktar, 105.

⁶⁴ Bayraktar, 120.

⁶⁵ İsmail Yakıt, "*Kınalı-Zade Ali Efendi'nin Evrim Düşüncesi*", İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları; Sayı 23 (1991); 55.

⁶⁶ Bayraktar, 122.

başkalaşma ve farklılaşma bir topluluğun tümünde veya bir kısmında gerçekleşmektedir.⁶⁷

Evrim konusunda, 2017 yılında Harran Üniversitesi'nde "I. Uluslar Arası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi" ismi ile gerçekleştirilen kongrenin sonuç bildirisinin 5. Maddesi evrim ile ilgili şunlar geçmektedir: Evrim ve yaratılış konusunda bir kavram kargaşası ve bilgi kirliliği vardır. Herkesin evrimden anladığı ve kastettiği farklıdır. Evrim kelimesi; Tekâmül, Tebeddül, Tegayyür, Tahavvül ve Evolüsyon gibi otuza yakın tabir ve terim yerine kullanılmaktadır. Bunlardan Tekâmül, Tebeddül, Tegayyür ve Tahavvül gibi tabirler, değişimi, başkalaşmayı ve farklılaşmayı ifade etmektedirler. Bunlar teori değil birer kanundur. Ancak bir türden bir başka türün tesadüfen meydana geldiğini ifade eden Evolüsyon manasındaki evrim ise herhangi bir delile dayanmayan felsefi bir görüştür. Bu bakımdan evrim ve yaratılış terminolojisi hazırlanması zarureti vardır.⁶⁸ Evrimin karşılığı olarak kullanılan ve fakat değişik mefhumları ifade eden kelimelerden bazıları şunlardır:

Tekâmül: Tekâmül sözcük anlamıyla gelişme, olgunlaşma, farklı alanlarda farklı ve özelleşmiş anlamlarda kullanılan bir terimdir. Maneviyatı ilgilendiren alanlarda eksikliklerden arınma anlamında kullanılan bir kelimedir. Kısaca ruhların madde evrenindeki görgü ve deneyimini arttırması olarak tanımlanır. Tekâmül kavramı, günümüz bilim ve felsefe dilinde Batı dillerindeki "évolution" karşılığı olarak kullanılmaktadır. Modern Arapça'da istihâle, tahavvül, tatavvur, tebeddül gibi kelimelerle de ifade edilir.⁶⁹

Tekâmül kelimesi, evrimin manasını karşılamamaktadır. Çünkü tekâmül bir canlının kendi iç dinamiklerindeki değişikliklerle belirli bir seviyeye ulaşması, kemale ermesidir. Örneğin, elma çekirdeği tekâmül eder, elma ağacı haline gelir. Tek hücreden ibaret olan zigot tekâmül ederek Allah'ın izniyle yetişkin bir insan olur. **Tekâmül** bunun yerine kullanılmalıdır. *Bu manada kâinatın bütün varlıklar tekâmül kanununa tabidir.* Bir canlının ilk yaratılışından itibaren günümüze kadar geçirdiği farz edilen ve ilmi tahkikle açıklanmaya çalışılan ve henüz nazariye olmaktan ileriye gidemeyen safhalara da "*filojeni*" denir. **Evrim** de bunun karşılığı olarak alınmalıdır.

İstihale: Sözlükte, "bir nesnenin önceki durumundan başka bir duruma dönüşmesi" demektir. Bir maddenin yapısında ve niteliklerinde bazı değişikliklerin meydana gelmesi sonucu başka bir maddeye dönüşmesi tabiatıta sıkça rastlanılan bir durumdur.⁷⁰ **Genel olarak kâinatın ve canlı varlıkların yaratılışı söz konusu olduğunda** en sonra İslam âlimleri, **istihale** kelimesini kullanmayı tercih etmişlerdir. Onların bu kelimeye yükledikleri mefhum ile evrim kelimesinin ifade ettiği mana arasında hiçbir irtibat yoktur. Esasen evrim yeni bir mefhum olduğu için Arapça'da tam oturmuş bir karşılığı yoktur. Bu sahadaki bazı otoriteler, evrimin tam karşılığı olarak "**tatavvur**" kelimesinin kullanılabileceğini ileri sürerler. Nitekim Arapça "**el-Müncid**" isimli lügatta da Darwin maddesinde bu teori, "**Tatavvur teorisi**" olarak geçmektedir. **Netice olarak** şu kesinlikle söylenebilir ki, **tekâmül** ve **istihale** kelimeleri, **evrim** mefhumunu karşılamaktan çok uzaktırlar. Bu istilahlara tam oturmamış olmasını, evrim teorisinin yeniliğinden başka, teoriye yapılan tali ilavelerle kazandığı farklı manada aramak gerekir.

Tahavvül: Bu konuda yanlış değerlendirmelere sebep olan kelimelerden biri de tahavvüldür. İbrahim Hakkı Hazretleri, atom ve moleküllerin hal değiştirmesi olarak bahsettiği, tahavvülat-ı zerrat'ın elementlerin kademe kademe hangi mertebelerden geçerek insan vücudunda yer alması olarak tarif etmektedir: "O akıcı vücut, bitki alemine girerken bazı afetler, hastalıklar ona saldırır ve bu yüzden bitki olmaz. Yahut bitki olurken kemale gelmeden, olgunlaşmadan evvel bozulur. Bitkilik vasfını kaybeder ve hayvanlara yem olmaktan çıkar. Yahut hayvana yem olacak duruma gelir. Fakat yenmeden evvel yok olur gider ve bu yolda, bu suretle nice yıllar gecikir. Bazen de bir hayvan, insanın yemesine elverişli bir duruma gelmişken yenmeden evvel bozulur ve bu yüzden hayvanı insan mertebesine naklettirmeye, dönüşmeye engel olur. Bazen de bozulmadan insan mertebesine

⁶⁷ Hüseyin Allahverdi, "Biyolojide Evrim Nedir Ne Değildir?", Evrim Nedir ne Değildir?, Edt: Adnan Demircan, (Ankara: Fecr Yayınları 2019), 14.

⁶⁸ <https://www.nurdanhaber.com/tr-tr/haberler/43206/1-uluslararasi-bilimler-isiginda-yaratilis-kongresi-basin-bildirisi/>, (Ers. Tr. 07 Ekim 2019).

⁶⁹ Mehmet Bayrakdar, "Tekâmül Nazariyesi", (İstanbul: DİA, 2011), XXXX/337.

⁷⁰ Kâşif Hamdi Okur, "İstihâle", İstanbul: DİA, 2016, Ek-1/674.

naklolur".⁷¹ Bunun ifade ettiği mana da "evrim" kelimesiyle karşılanmaya çalışılmaktadır. Tahavvül kelimesinin yerine de "evrim"ın kullanılması mümkün değildir. Çünkü **tahavvül** ile izah edilmeye çalışılan, *atom veya moleküllerin bir mertebeden başka bir mertebeye geçişidir*. Görüldüğü gibi, bu bir sınıflamadır. Canlıların hikmetle ve kademe kademe yaratıldığına, bunlar arasında yapı benzerliklerinin bulunduğuna dikkat çekilmektedir. Darwin'in, "*tabii seleksiyonla basit bir türden yüksek yapı, organizmaların tesadüfen teşekkül ettiği*" görüşüyle yukarıdaki ifadeler, birbirleriyle itibas edilmeyecek kadar açıktır.

Sonuç

Evrim konusunda, özellikle Müslüman bilim adamları tarafından evrimi savunma pozisyonun ortaya çıkması, aynı mana ve mefhumların ve aynı kelimelerin farklı kimseler tarafından değişik manalarda kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum hem batılı bilim adamları açısından söz konusu olduğu gibi, Müslüman bilim adamları tarafından da geçerli bir durumdur. Bu durumda, karşılıklı ithamların ötesinde bir sonuca varmak mümkün olmayacaktır.

Evrimci görüş, gökleri, yeryüzünü ve bunların içindekilerini gayeli, hikmetli ve faydalı bir şekilde ilim, irade ve kudretiyle "Ol" emri ile yaratan Hâlık, Bari' ve Musavvir olan Yüce Allah'ın esma ve sıfatlarının tecelliyatını, kör bir tesadüfe havale etmekten başka bir şey değildir.

Nazzâm, Cahız, İhvanu's-Safa, İbn Miskeveyh, Birunî, İbn-i Haldun, Kınalızade Ali Efendi gibi İslam âlimleri ve felsefeciler, bu konuyla alakalı olarak, ufak tefek ifade farklılıklarının ötesinde, esasta aynı manaları tekrar ettikleri görülmektedir. Aslında İslam âlimlerinin evrim diye bir problemi yoktur. Çünkü onların çalışmaları incelendiğinde, kâinatın oluşumunun ve canlıların yaratılmasının Yüce Allah tarafından gerçekleştirildiğini çok iyi ifade etmektedirler. Onlar, nizam, düzen, ilim, irade ve kudret açısından bir sineğin yaratılması ile güneşin yaratılması arasında bir fark olmadığını; birini yaratamayanın diğerini de yaratamayacağını çok iyi bilmektedirler. Dolayısıyla bir sineği ve güneşi yaratan bir kudretin, hurma ağacını da maymunu da insanı da ayrı ayrı yaratabileceğini bilmektedirler.

İnsanoğlunun kendi kökenine/orijinine izah araması tabii bir ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Bu noktada İslam âlimleri de müşahedeye uygun olarak, bu konuyu izah etmeye çalışmışlardır. Evrimcilerin de iddialarını desteklemek için geçmişten delil aramaları doğal bir durumdur. Ancak, her konuda olduğu gibi bu konuda da geçmişteki bu mana ve mefhumların ifade edildiği kelime ve kavramların delaletine dikkat edilmesi, yanlış anlama ve istismarı ortadan kaldıracaktır. Dolayısıyla değişim ve başkalaşımı ifade eden her kelime yerine "evrim" kullanılırsa, doğru bir sonuca varılamayacağı gibi, kavram kargaşasından kurtulmak da mümkün olmamaktadır.

Kâinat ve canlı varlıkların oluşumuna dair, evrimci ve yaratılışçı görüş arasındaki farklılıkları şu şekilde izah etmek mümkündür. Evrimci görüşü savunan felsefeci ve araştırmacıların savunduğu varlıkların (canlıların) oluşum prensiplerinin ilki, *bir türden başka bir tür veya bir varlıktan başka bir varlık hâsıl olmuştur. İkincisi, Günümüzdeki bütün varlıklar, tek bir hücrenin farklılaşmasıyla meydana gelmiştir. Yani tek hücreden omurgasız çok hücreliler, onlardan balık, balıktan kurbağa, kurbağadan sürüngen, sürüngenden kuş ve memeli ve neticede maymundan insan hâsıl olmuştur. Üçüncüsü, Bütün hadiseler, tesadüfen ve kendi kendine cereyan eder. Dördüncüsü ise, tedricilik ya da kademeli gelişmedir. Yani evrim hadiseleri uzun zaman içinde ve adım adım cereyan etmiştir*. Kur'ân açısından İslam âlimlerinin savunduğu varlıkların (canlıların) oluşum prensiplerinin ilki varlığın (canlıların) meydana gelmesi Yüce Allah'ın emri ile ve birbirinden bağımsız olduğu şeklindedir. Evrim hadiseleri söz konusu olmadığı gibi, türler arası geçiş söz konusu değildir. Ayrıca tüm canlı varlıklar sudan yaratılmıştır. Ancak, Allah'ın emretmesiyle her bir varlık kendine ait hücre ile hâsıl olmaktadır. Günümüzde halen yeni türler yaratılmaktadır. Ve insan maymundan değil Yüce Allah'ın en şerefli mahlûkudur. Hiçbir hadise, tesadüfen meydana gelmediği gibi, Yüce Allah'ın ilmine, iradesine ve kudretine dayanarak, bir hikmetle cereyan etmektedirler.

Kaynakça

Akhmetova, E. (2016). Development of the theory of evolution. Historiafactory. <https://historiafactory.wordpress.com/2016/07/11/from-al-jahiz-776-868-tocharles-darwin-1809->

⁷¹ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetname*, (İstanbul: Öz Ensar Yayınevi, 2016), 30.

Kur'ân ve Bazı İslam Âlimleri Açısından Yaratılış ve Evrimci Görüş

1882/.

- Câhız, Amr b. B. Kitâbu'l-Hayavân, I-VII, Kahire 1323-1325; nşr. Abdüsselâm M. Hârûn, I-VII, Kahire; 1939-1945.
- Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mesûd Beğavi, (v. 516/1122), *Me'alimu't-Tenzil*, (Beyrut: Daru İbnuHazm, 2002).
- Ebu'l-A'la Mevdudî, *Tefhimü'l-Kur'an*, c. VII, Trc: M.H. Kayani-Y. Karaca-N. Şişman-İ. Bosnalı-A. ÜnalAktaş, (İnsan Yayınları 1997).
- Enver Uysal, "İhvân-ı Safâ", DİA, İstanbul; 2000.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetname, Öz Ensar Yayınevi, İstanbul; 2016.
- Farabi, İdeal Devlet el-Medinetü'l Fâzıla, Çev. Ahmet Arslan, Divan Kitap Yayınevi; 2015.
- Fuat Sezgin, İslam'da Bilim ve Teknik, I-XIII, 4. Baskı, TÜBA Yayınları, İstanbul 2008.,
- Günay Tümer, "Biruni", DİA, İstanbul 1982.
- Hüseyin Allahverdi, "*Biyolojide Evrim Nedir Ne Değildir?*", Evrim Nedir ne Değildir?, Ed.: Adnan Demircan, (Ankara: Fecr Yayınları 2019), 13-46.
- İbn Haldun, Mukaddime I-II, trc. Halil Kendir, Yenişafak Kültür Armağanı, Ankara 2004.
- İbn Haldun, Mukkadime, 2. Baskı, Çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1968.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer ed-Dimeşkî (ö. 774/1373) ,*Tefsiru'l-Kur'ani'l-'Azim*, c. VIII, 1. Baskı, (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), VIII/109.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, (Beyrut: Dâru Sâdir tsz).
- İlhan Kutluer, "*Cevher*", (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), 1993), 450-455.
- İlyas Çelebi, "Nazzâm", (İstanbul: DİA, 2006), XXXII/466.
- İlyas Çelebi, "Nazzâm", DİA, İstanbul, 2006.
- İsmail Yakıt, "Kınalı-Zade Ali Efendi'nin Evrim Düşüncesi", İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları; 1991, ss. 51-60.
- J. Z. Wilczynski. 1959. On The Presumed Darwinism Of Alberuni Eight Hundred Years Before Darwin. The History of Science Society, 459-466.
- Kâdı Beydavî, *Muhtasar Kur'an Tefsiri (Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil)*, 2. Baskı, Trc. Şadi Eren, (İstanbul: Selsebil Yayınları 2011).
- Kâşif Hamdi Okur, "İstihâle", DİA, İstanbul 2016.
- Keskin, Zeki, "*Ayetler Işığında İnsanın Yaratılışı*", Ayetlerin ve Hadislerin Dilinden Yaratılış, Ed. Adem Tatlı vdğr. (Antalya: Akder Yayınları 2018), 33-43.
- Mahmut Kaya, "Farabi", DİA, İstanbul 1995.
- Mehmet Bayrakdar, "Tekâmül Nazariyesi", DİA, İstanbul 2011.
- Mehmet Bayrakdar, İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi, 1. Baskı, Otto Yayınları, Ankara 2018.
- Mehmet Kubat, *Kur'an'da Tevhid*, (İstanbul: Beka Yayınları, 2014).
- Muhammed Fuâd Abdulkakî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazil-Kur'ani'l-Kerim*, (Kahire: Daru'l-Hadîs, 1945).
- Neil A. Champbell-Jane B. Reece, Biyoloji, (çev: Ertunç Gündüz-İsmail Türkan), 2. Baskı, Palme Yayıncılık, Ankara 2008.
- Özdemir, Ahmet, Haşr Suresi 24. Ayete Göre Yaratılış İmkân ve Tabiatı: Evrimin İmkânsızlığı. I. Uluslararası Bilimler Işığında Yaratılış Kongresi, (Şanlıurfa: 30 Kasım – 2 Aralık 2017), 428-443.
- Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*. Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât: Kur'an İstılahları Sözlüğü*, çev. Abdulkakî Güneş-Mehmet Yolcu, (İstanbul: Çıra Yayınları 2006).
- Razî, Muhammed İbn Ebî Bekr b. Abdilkadir (ö.650/1252), *el-Muhtar min Luğati's-Sıhah*, (Mısır: el-Halebî Matbaası, 1950).
- S. H. Nasr. (1993). An Introduction To Islamic Cosmological Doctrines. ISBN: 0791415163. Yayın Evi: SUNY Press.
- Sachau. E. C., Alberuni's India: An Account Of The Religion, Philosophy, Literature, Geography, Chronology, Astronomy, Customs, Laws And Astrology Of India, Routledge Yayın Evi; 2013.
- Said Nursî, *Muhakemat*, 4. Baskı, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015).
- Said Nursî, *Mesnevî-i Nuriye*, 4. Baskı, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015).
- Said Nursî, *Sözler*, 4. Baskı, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015).
- Said Nursî, *Şualar*, 4. Baskı, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015).
- Şeyh Zade a'la Tefsiri'l-Beydavî, VIII, (Beyrut: Daru'l-Kutubü'l-İlmiyye, 1999).
- Seyyid Kutub, *Fizilali'l-Kur'an*, (Ter: M. Emin SARAÇ-İ. Hakkı ŞENGÜLER- Bekir Karlığa), (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2012).
- Shah, M. S. (2017). Pre-Darwinian Muslim Scholars' Views on Evolution. <http://pu.edu.pk/images/journal/uoc/2.pdf>. 3-20.
- Süleyman Uludağ, "İbn Haldun", DİA, İstanbul 1999.
- Taberi, *Tefsiru't-Taberi, min Kitabihî Cami'l-Beyan 'an-Te'vil-i Ayi'l-Kur'an*, (Beyrut: Daru-Risale, 1994).
- Teoman Duralı, Biyoloji Felsefesi, Akçağ Yayınları, Ankara, 1992.

Kur'ân ve Bazı İslam Âlimleri Açısından Yaratılış ve Evrimci Görüş

Ziadat. A. A. Western Science In The Arab World: The Impact Of Darwinism 1860–1930. ISBN: 9781349183456. Springer Yayın Evi; 1986.

<https://en.wikipedia.org/wiki/Al-Biruni>, (Erş, Tr. 14 Eylül 2019).

<https://en.wikipedia.org/wiki/Al-Jahiz> (Erş. Tr. 14 Eylül 2019).

https://en.wikipedia.org/wiki/Brethren_of_Purity, (Erş. Tr. 14 Eylül 2019).

https://en.wikipedia.org/wiki/Early_Islamic_philosophy, Erş.Tr. 10 Eylül 2019).

<https://en.wikipedia.org/wiki/Miskawayh>, (Erş. Tr. 14 Eylül 2019).

<https://www.nurdanhaber.com/tr-tr/haberler/43206/1-uluslararası-bilimler-isiginda-yaratilis-kongresi-basin-bildirisi/>, (Erş. Tr. 07 Ekim 2019).